

Orta Aziýada rus-iňlis başdeşligi

Category: Kitapcy,Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Orta Aziýada rus-iňlis başdeşligi ORTA ASYA'DA RUS-İNGİLİZ REKABETİ

Ondokuzuncu yüzyıl boyunca İngiltere ile Rusya, Orta Asya'nın kontrolünü ele geçirme konusunda birbirleriyle ciddi ve karmaşık bir mücadelenin içinde olmuşlardır. Sıkça ifade edildiği şekliyle "Büyük Oyun"[1] olarak isimlendirilen bu mücadelede, hem bu imparatorluklar hem de bu devletlerde yaşayan yerli halk açısından ortaya çıkan ekonomik, siyasi ve sosyal sonuçlar gözardı edilmiş, bunun yerine uluslararası alanda ve içeride prestijin korunmasıyla ve yayılmayla ilgilenilmiştir. Bu, Kırım Savaşı'nda Rusya'nın yenilmesinin ardından önemi artan Doğu Sorunu'nun da bir özelliğiydi. 1800'lü yılların başından itibaren hem Rusya hem de İngiltere potansiyel bir düşmana karşı konumlarını güçlendirmek ve ticaret olanaklarını geliştirmek için Orta Asya'da siyasi nüfuz peşinde koşmaya başlamışlardır. Ancak çoğu araştırmacı, 19. yüzyıl boyunca her iki devlet tarafından ortaya konan davranış ve eylemlerle ilgili olarak temel bir farklılık olduğu sonucuna varmıştır. İngiltere, özellikle de onun Hindistan'daki temsilcileri, kuzeyden gelen tehditlere karşı bölgedeki varlıklarını korumaya çalıştıklarına inanırlarken; Rusya, Orta Asya'ya doğru yayılmasını topraklarının doğal bir şekilde genişlemesi olarak görmekteydi. Bu dönem, 'birinin ortaya koyduğu her davranışın diğeri tarafından bir düşmanlık hareketi olarak algılandığı bir dönemdi.'[2] Her iki imparatorluğun Orta Asya'daki askeri pozisyonuyla birlikte ele alınması gereken bu diplomatik rekabet, ancak 1907 yılında, yani Rusya ile İngiltere'nin nüfuz alanlarını ve uluslararası sınırları belirleyen bir anlaşma imzaladıkları tarihte gevşemiştir. 'Büyük Oyunu' tam olarak anlayabilmek için Rus

fethinin arifesinde Orta Asya'daki durum ile yüzyılın başında her iki imparatorluğun Orta Asya'daki sömürgecilik pozisyonlarını ve emellerini incelemek gerekmektedir.

16. yüzyılda Avrupalıların yeni ticaret yolları bulmaları Orta Asya'nın ticari önemini ortadan kaldırmıştı. Orta Asya, zengin vahaları ve geniş sulama sistemi sayesinde ekonomik olarak gelişmişse de tarihsel olarak göçebe kabilelerinin yurdu olarak bilinmekteydi. Ancak İpek Yolu'nun öneminin azalmasıyla birlikte bölgenin siyasi, ekonomik ve kültürel değeri de azaldı. 18. yüzyıl, daha önceki Moğol, Türk ve İranlı fatihlerin hanedanlık miraslarını devralan üç hanlığın - Buhara, Hîve ve Hokand'ın- siyasi olarak konumlarını güçlendirmeleriyle ön plana çıkmaktadır. Buhara ile Hîve askeri üstünlük sağlayabilmek için mücadele etmekteydi; ancak daha kritik mücadele Buhara ile Hokand arasındaki verimli Fergana vadisini ele geçirebilmek için sürdürülmekteydi. Üç hanlık arasındaki amansız mücadele, Rusya'nın tecavüzlerine karşı ortak bir direniş gösterilmesini engellemiştir.[3] Bundan başka hanlıklar İran, Afganistan ve Çin ile de toprak tartışmaları yaşamaktaydılar. Hanlıklarda yaşayan insanlar çoğunlukla Özbek ve Taciklerden oluşsa da buralarda başka etnik gruplar da vardı, bu yüzden her iki grup da Kazaklar, Türkmenler, Kırgızlar ve Uygurlar üzerinde hükümlanlık iddiasında bulunuyorlardı. Göçebe halklar -Türkmenler, Kazaklar ve Kırgızlar- hiç toprak farkı gözetmeksizin kontrolü çok zayıf olan sınır bölgeleri boyunca göç etmekteydiler. Göçebeler birkaç nesildir steplerde dolaşan göçebe halklardan miras aldıkları bir ekonomik ve kültürel varlığı devam ettiriyorlardı.

18. yüzyılın sonuna gelindiğinde hanlıkların siyasi konumlarını güçlendirmeleri, en çarpıcı olarak Rusya'yla ticaret ilişkilerini geliştirmiş olan yerleşik halk arasında ekonomik koşulların iyileşmesini beraberinde getirmişti. Bu ilişkiler gittikçe yaygınlaşırken, Rusya tüccarlarıyla, kendi halkıyla ve sömürgecilik peşinde koşan askeri liderleriyle Orta Asya'nın içlerine doğru yayılmakta ve bununla birlikte çatışmalar gittikçe artmaktaydı.

Önemli 19. yüzyıl Rus tarihçisi Vasilii Kliuchevskii'nin belirttiği gibi, 'Rusya'nın tarihi, sömürgeleştirme tecrübesi yaşayan bir ülkenin tarihini yansıtmaktadır. Göç ve sömürgeleştirme, bizim tarihimizin en temel özelliğini oluşturmaktadır, ki diğer bütün özellikler az çok bu özellik ile ilgili bulunmaktadır.'[4] Orta Asya'nın Rusya tarafından işgali ve bu nedenle İngiltere'yle mücadele edilmesi, 18. yüzyılın ilk yarısından başlayarak ve Hîve, Hokand ve Buhara hanlıklarının ele geçirilmesiyle 1880'lerde zirve noktasına ulaşarak birkaç aşamada gerçekleştirildi. İlerleme, çok yavaş olarak, hatta biraz beceriksizce başladı, fakat boyunduruk altına alınan halklar, onların sayıları, toplumları, tarihleri ve gelenekleri ile Rus askerlerinin ya da görevlilerinin karşılaşacakları sorunlar konusunda ortada hiçbir açık hedef ve anlayış olmaksızın 19. yüzyıl boyunca hızla bir şekilde devam etti. Dietrich Geyer'in belirttiği gibi, Rus sömürgecilik yayılması, "sırf sömürgecilik uğruna gerçekleştirilmedi. Bu sömürgecilik, Rusya'nın Avrupa'daki konumu üzerinde yoğunlaşan Pan-Slavcı ve emperyal Rus ideolojilerince desteklendi. İkinci olarak, Orta Asya'nın işgali, (hem siyasi hem de askeri açıdan) Avrupalı güçlerle rekabetle, özellikle de İngiltere ile Rusya arasındaki düşmanlıkla yakından bağlantılıydı... Ruslar, Alman şansölyesinin St. Petersburg'u Asya'nın içlerine doğru yayılma konusunda teşvik etmekten hiçbir zaman geri durmadığını şüpheyile takip etmekteydiler. Orta Asya bundan dolayı Rus politika yapımında ikincil bir rol oynamaktaydı: Önemi, işgal edilmiş toprakların taşıdığı değerden değil, fakat Avrupa meselelerinde oynadığı rolden kaynaklanmaktaydı."[5]

1552'de Kazan'ın, iki yıl sonra da Astrahan'ın işgalinden sonra Orta Asya'yla ticaret arttı ve diplomatik ilişkiler yoğunlaştı.[6] Ancak bundan sonra gelen birkaç on yıl boyunca artan ticarete rağmen ilişkiler dağınık ve seyrek bir şekilde olmaya devam etti.[7] 19. yüzyıl Rus düşünürü ve yöneticisi Vasilii Grigoriev,[8] 17. yüzyılda Rusya ile Orta Asyalı komşuları arasındaki ilişkilerin Rusya açısından kazançsız ve işe yaramaz olduğunu iddia etmektedir. Bununla beraber

Grigoriev, daha fazla elçilik açmanın temel nedeninin, 'Orta Asya'ya giden Rus tüccarlarının, Orta Asyalı tüccarların Rusya'da sahip oldukları hakların ve kolaylıkların aynısına sahip olmasını sağlamak' olduğunu ileri sürmektedir.[9] 17. yüzyılın ikinci yarısında Moskova Prensliği Orta Asya'ya 8 ticaret elçisi gönderirken, Orta Asya ülkeleri de Rusya'ya 41 ticaret elçisi gönderdi.[10]

Hem Rusların hem de Orta Asyalıların amacı ticareti artırmaktı, fakat aradaki uzun mesafeler lojistik ve güvenlikle ilgili sayısız problemin ortaya çıkmasına neden oluyordu. Rus tüccarlar, hem ticaret kervanlarını koruma vazifesi gören hem de onlara saldırılarda bulunan Kazaklara ve Kalmuklara güvenmek durumundaydılar. Bununla beraber görüldüğü kadarıyla hem Rus hem de Orta Asyalı tüccarlar açısından elde edilen kazançlar, bu zor çabalarını haklılaştıracak derecede yeterliydi. Yine de ancak Büyük Petro zamanında ve Büyük Kuzey Savaşı'nda İsveç'e karşı 1714 yılında zafer kazanıldıktan sonra Rus hükümeti ticaret ve güvenliğin geliştirilmesine resmen önem atfetmeye başladı.

Petro 1714 ile 1725 yılları arasında stepler bölgesine ve Orta Asya hanlıklarına birkaç tane heyet gönderdi; ancak bu heyetler, ticarette mevcut olan istikrarsızlıkları ve zorlukları ortaya çıkarmaktan başka hiçbir somut gelişme sağlayamadı. Bunlardan en başarılı olanı, 1714 yılında gönderilen ve İrtiş nehri ile kuzey step bölgesi boyunca uzanan mevcut ticaret yollarını takip eden Bukholtz heyetiydi. Bu heyet, İrtiş nehri boyunca, Rusya'nın Kazak steplerindeki varlığını kesin olarak kuran bir kaleler hattı oluşturulmasını sağladı. 18. yüzyılın birinci yarısında Rusya'nın gerçekleştirdiği yayılma, sonunda içlerine Sibiryalı Rus Kazaklarının yerleştirildiği bir kaleler hattının oluşturulması neticesini verdi. Batı'dan doğuya doğru İrtiş hattı, Omsk (1716'da kurulmuştur), Semipalatinsk (1718), Pavlodar (1720), İlek (1731), Orsk (1735), Orenburg (1743) ile Petravlovsk (1752) kasabalarını içermekteydi. Kazak steplerinin kuzey sınırı boyunca dört milden yedi mile kadar genişliği olan bu tahkim edilmiş bölge, 2,500 milden daha

fazla uzunluğa sahipti ve 40 kale ile birlikte 100'den fazla daha küçük istihkamdan oluşmaktaydı. Öyle ki, Grigoriev şu iddiayı ortaya koyacaktı: '0 zamana kadar sınır tamamen açıkken, bundan sonra yeni tebaamızdan kendimizi korumak için büyük garnizonlar içeren bir kaleler hattıyla kendi kendimizi hapsetmek zorunda kaldık.' Kazak steplerinin kuzeydoğu bölgesinde bulunan Semipalatinsk şehri Orta Asya boyunca gerçekleştirilen Rus ticareti için vazgeçilmez bir halka haline geldi.

İngiltere'nin Orta Asya'yla diplomatik açıdan ilgilenmeye başlaması, 18. yüzyılda Hindistan ve Asya'daki sömürgelerine yönelik tehdidin gittikçe daha gerçek hale dönüşmesiyle ortaya çıktı. Fransızların İran'daki entrikaları ve 1807 yılında ortak Fransız-Rus kuvvetlerinin başarısızlıkla sonuçlanan işgal girişimi, İngiliz liderlerini Hindistan'ın savunmasını ve diplomatik girişimleri yeniden değerlendirmeye sevk etti. 1801 yılında Çar I. Paul, General Vasili Orlov komutasında Orenburg'dan yola çıkarak Buhara ve Hîve yoluyla Hindistan'a doğru yürüyüşe geçilmesini içeren bir askeri sefer düzenledi. Paul'un suikaste uğraması, planlarının sonunu getirdi, fakat İngilizler Rusların yayılmasıyla daha kaygılı bir şekilde ilgilenmeye başladılar. 1803 yılında Ruslar Buhara'ya bir askeri kervan gönderdiler, fakat Kazakların tepkisiyle karşılaşınca kervan geri döndü.[11] Rusların ilerlemesi karşısında İngilizler Tahran'la 1809 ve 1814 yıllarında iki tane anlaşma imzaladılar ve böylece İran'ı Hindistan'ın savunulmasında birinci hat haline getirdiler. Fakat İngilizler Rusya'nın Kafkasya'da yayılması karşısında İranlıları destekleyebilecek durumda değillerdi, daha doğrusu buna istekli değillerdi, böylece daha baştan anlaşmaları tartışmalı hale getiriyorlardı. Napolyon'un 1815 yılında yenilmesinden sonra İngiliz Hindistan'ı ile İran ve Afganistan arasındaki ilişkiler gittikçe yoğunlaştı. Bunun arkasından da İngilizlerin Orta Asya hanlıklarıyla siyasi ve ticari temas kurma çabaları arttı, fakat bu çok az başarı getirdi.

İngilizler Orta Asya'yla ilgili olarak, özellikle de Rusya'nın buradaki niyeti konusunda çok az bilgiye sahiptilerdi.

İngilizlerin Orta Asya'ya gönderdikleri ilk ajanlardan biri, Hindistan ile Buhara hanlığı arasında ticaret yapılması olasılığını araştırmak üzere bu hanlığa gitmeyi teklif eden, nevi şahsına münhasır veteriner cerrahı William Moorcroft'tu. Orada bulunduğu süre içinde Moorcroft, birkaç yıldır gerçekleştirilenlerin sonuncusu olan 'Rus elçisinin Buhara'yı ziyaretiyle ilgili kaygı verici bir delil dosyası oluşturdu.'[12] Moorcroft'un arkasından başka İngiliz ajanları Afganistan, İran, Tibet ve Doğu Türkistan'a yolculuklar yaptılar. Bu dönemde Rusya da Orta Asya'ya yönelik ilgisini iyice yoğunlaştırdı.

1824 yılında Rus Dışişleri Bakanlığı'nın Asya Komitesi, hanlıklara yönelik ticareti denetlemek üzere tasarlanan bir ticaret şirketi oluşturulmasına karar verdi. 0 yılın sonuna kadar Buhara'ya doğru üç heyet yola çıkarıldı, fakat heyetler Hîve askerlerinin saldırısına uğradı. Sonuçsuz görüşmelerden sonra -Hîve malların Buhara yerine orada satılmasını istiyordu- kervan isteksiz bir şekilde Troitsk'e geriye döndü. Hîve gelecekte gönderilecek Rus kervanlarına sınırlarını kapattı.[13] Rusların, arkasından Buhara ve Hokand'ın da ticarete açılmasını sağlayacak olan Hîve'nin ticarete açılması yönündeki arzuları, Yüzbaşı Nikolai Muravev'in 1819-1820'de gerçekleştirdiği başarılı seferden beri köpürüp duruyordu.[14] Ticari ve askeri yollar, nüfus bilgileri ve siyasi haberler konusunda güvenilir bilgi peşinde koşan İngilizler bölgeye elçiler gönderdiler. Alexander Burnes 1831-1833 yılları arasında Afganistan yoluyla Buhara'ya giden ve 1838 yılında Kabil'e dönen bir heyete başkanlık etti. Orada bulunduğu zaman içinde Burnes, Afgan Emiri'ni İngilizlerin entrikaları konusunda uyarmak için Kabil'de bulunan Rus ajan Yüzbaşı Ivan Vitkevich ile bir akşam yemeğinde bir araya geldi. Bunun Rusların hanlığa üçüncü ziyaretleri olduğunu öğrenince Burnes gerçekten kaygı duydu. Rus ajanla aralarındaki konuşma samimi bir şekilde geçti, fakat her ikisi de çok fazla şey açıklamakta isteksiz oldukları için birbirlerine karşı oldukça ketum davrandılar. Vitkevich, Orenburg Valisi V. A. Perovskii'nin emriyle orada bulunmaktaydı; Perovskii ise takip

ettiği daha fazla ticaret ve toprak genişletme politikalarıyla St. Petersburg'u kızdıran oldukça yetenekli bir yöneticiydi.[15]

Perovskii, Ruslar 20 yıldan daha fazla zamandan beri askerlerini ve kaynaklarını harcatan Kazak isyanlarını sona erdirmek işiyle meşgul olduğu sırada bu programını uygulamaktaydı. İsyancılar içinde en ciddi ve bastırması en zor olanı Kenesary Kasımov'un başını çektiği isyandı. 1837'den 1847 yılına kadar Kasımov, Rusların Kazak stepleri üzerindeki kontrolünü tehdit etti ve onların ticaret ve sömürgeciliğini ciddi şekilde sekteye uğrattı.[16] Rusya açısından Kazakları boyunduruk altına almak hayati önem taşımaktaydı, çünkü Aziatskaia Rossia'nın belirttiği gibi, Kazaklar 'hanlıkların güçlü etkisi' altındaydı. Steplerde güvenliğini sağlamak, ancak hanlıkları yıldırma ya da boyunduruk altına almakla mümkündü; hanlıklar Ruslara karşı oldukça kaba davranmaktaydılar ve kendilerini ulaşılamaz, başkalarını ateşleyen topluluklar olarak görüyorlardı.'[17]

1833 yılında atandığı andan itibaren Perovskii, Hıve hanlığını ele geçirme meselesinin peşinden koşmaktaydı. Amacı, sadece ticareti artırmak değil, fakat aynı zamanda Hıve'nin elinde bulunan köle olarak satılacak Rusları kurtarmaktı. Dışişleri Bakanı Nesselrode, Perovskii'nin önerisini sürekli reddetti fakat İngilizlerin Afganistan'a askeri sefer gerçekleştirmeleri Rus hükümetini bu öneriyi yeniden ele almaya sevk etti. İngilizler, Rus planlarını daha da bozma çabalarının bir parçası olarak ve Rusların güneye doğru ilerlemelerini devam ettirme konusunda ellerinde bulunan bahaneyi ortadan kaldırma ümidiyle hanlıklara bir elçi gönderdiler, elçinin görevi emirleri köle ticaretinden vazgeçme konusunda ikna etmektir. Kibirli karakteri dikkate alındığında pek iyi bir seçim olarak gözükmeyen Albay Charles Stoddart, o yılın Aralık ayında Buhara'ya vardı. Kendisine Rus esirlerin serbest bırakılmasını sağlama ve Emir'e İngiltere'den korkması için hiçbir sebebi olmadığı yolunda güvence verme talimatı verilmişti. Bunlardan başka Stoddart, Buhara saldırıya uğradığında İngiltere'nin yardım

edebileceğini söyledi. Fakat görüşmelerin daha başlangıçta başarısız olmaya mahkum olduğu ortaya çıktı, birkaç gün içinde Stoddart casus olduğu gerekçesiyle tutuklandı ve çok kötü şartlarda hapse kondu. Onun tutuklandığı haberi İngiliz kamuoyunda büyük bir şok dalgası yarattı, hem İngiltere hem de Rusya onun serbest bırakılmasını sağlamak için Buhara hanlığına özel temsilciler gönderdiler. Birçok İngiliz, Rusların Stoddart'ın serbest bırakılması için yardımda bulunmasını, İngiltere'nin dikkatini Rusya'nın askeri seferinden uzaklaştırmak için düzenlenmiş bir oyun olarak görmekteydi. Perovskii, Hîve hanlığını itaat altına almalarının temel nedeninin 'bir dominyon oluşturmak değil, fakat karşılıklı ticaret avantajları elde edebilmek için komşu hanlıklarda güçlü bir Rus etkisi oluşturmak ve Rusya açısından çok tehlikeli olan Doğu Hindistan Şirketi'nin etkisinin Orta Asya'ya yayılmasının önüne geçmek' olduğunu iddia etti; bu, onun gerçek niyetini ortaya koyuyordu.[18] Çarpıcı bir şekilde hem Perovskii'nin 'kış seferi'[19] hem de İngiltere'nin Afganistan'ı işgali çok kötü yenilgilerle başarısızlığa uğradı.

İngilizler Stoddart'a verdikleri talimatların benzerleriyle yeni bir özel temsilciyi, Yüzbaşı Arthur Conolly'yi Buhara'ya gönderdiler. Ancak onun sonu da selefinin karşılaştığı sondan pek farklı olmadı.[20] Onlardan daha başarılı olmak üzere Teğmen Richmond Shakespear de Hîve'ye gönderildi, o yaklaşık 400 Rus'un serbest bırakılmasını sağladı ve onları Orenburg'a kadar götürdü. Ruslar ise bu olayı şüpheyile karşıladılar, onlara göre Hîvelilileri esirleri serbest bırakma konusunda ikna eden kendi ajanları Cornet Aitov'du. Bununla beraber hem Rusya hem de İngiltere, neredeyse 'mükemmel pasiflik' döneminin ortaya çıkmasına neden olan küçük düşürücü yenilgilerle karşılaşmışlardı.[21] Ancak Rusya'nın Kırım Savaşında yenilgiye uğraması, paradoksal bir şekilde Orta Asya'da yeniden yayılmaya başlamasına neden oldu.[22]

Bu çatışmalar sona erdikten sonra Rusya ile İngiltere, Orta Asya'yla alakalı gizemleri ortaya çıkarmak için araştırmacılar ve siyasi görevliler yanında yerli kaşifleri kullanmaya

başladılar. Ruslar olağanüstü yetenekli genç Kazak Çokan Valihanov'u Yedisu ile Kaşgar'a göndererek bu konuda ilk girişimi gerçekleştirmiş oldular. Birçok araştırmacı bu kişiyi 'halkının ilk modern düşünürü ve entelektüeli' olarak görmektedir.[23] Valihanov, 1858 yılında kendisine büyük prestij kazandıracak olan ve en önemli macerası olarak ortaya çıkan Kaşgar gezisini gerçekleştirdi. Orada neredeyse altı ay kalarak çok sayıda nadir el yazması, şifalı bitki, yerli Uygurlar ve Çinliler hakkında etnografik bilgi ve halkın 'ruhsal durumuyla' alakalı başka materyal ve değerli bilgiler topladı.[24] Valihanov aynı zamanda bir Alman kaşifinin idam edildiği bilgisini de doğruladı, bu yüzden kısmen kendi güvenliği konusunda da endişe duyduğu için Nisan 1859'da Rus toprağına geri döndü. Rus Coğrafya Topluluğu onun gezisiyle ilgili yazdıklarını yayınladı, bu kitap daha sonra da Almanca ve İngilizce olarak yeniden basıldı.[25] Muzafferane bir şekilde döndükten sonra Valihanov'a önce Savaş Bakanlığı'nda daha sonra da St. Petersburg'daki Dışişleri Bakanlığı'nın Asya Dairesi'nde görev verildi. Başkentte yaşarken genç bir ordu subayı olarak oldukça iyi bir hayat sürdürdü, fakat yakalandığı tüberküloz onun sağlığına kavuşmak için boş bir çabayla Kazak steplerine dönmesine neden oldu.[26] Ruslar bölgeye aynı zamanda araştırmacı ve düşünürler de gönderdiler; bunlar arasında önemli olanlardan biri, 1856-1857 yıllarında Tiyenşan Dağlarına gerçekleştirdiği ziyaretle pek alışık olunmayan bir soyadı kazanan Peter Semenov-Tian-Shanskii'ydi.[27] İngilizler de 'bilge' olarak adlandırılan olağanüstü yetenekli ve azimli yerli halktan kişileri kendi görevlileri olarak kullandılar. İngiliz görevliler Orta Asya'ya, Himalaya bölgesine ve Doğu Türkistan'a sokulmadıkları için yasak bölgelerin haritalarının çıkarılmasında bu kaşiflerin kullanılması çok değerli bir hizmet sunmaktaydı.[28] Ancak bu gizli seyahatler, hem Londra'da hem de St. Petersburg'ta büyük kaygılara neden oldu, çünkü her iki taraf da diğer tarafın kendisinin aleyhine olacak şekilde daha fazla yayılma için hazırlık yaptığını düşünmekteydi.

Ruslar aynı zamanda ticaret anlaşmaları imzalayabilmek için de

hanlıklara özel temsilciler gönderdiler. Fakat imzalanan anlaşmalar çok az şey getirdi ve her iki tarafça da önemsenmedi. Örneğin, Buhara ile Rusya arasında Ekim 1858'de imzalanan bir anlaşma, köle olarak tutulan bütün Rusların serbest bırakılmasını, Rus gemilerinin Amu Derya'dan serbest bir şekilde faydalanmasını, Buhara'da geçici bir Rus ticaret ajanı bulundurulmasını ve Rus tüccarlarının ticaret ilişkilerinin iyileştirilmesini öngörmekteydi.[29] Ticaret, özellikle de ham ve işlenmiş pamuğun ticareti Rusya açısından hayati önem taşımaktaydı. 1840 yılında bütün ticaretinin neredeyse yüzde 75'ini pamuk oluşturmaktaydı. 1860 yılına gelindiğinde bu pamuğun ticaret içindeki yüzdesi düşmüştü, fakat 4 yıl içinde bu yüzde ve ticareti yapılan pamuğun miktarı oransal olarak arttı. 1864 yılında Orta Asya'dan gerçekleştirilen ticaretin miktarı 7,699,000 rubleye ulaşmıştı, bu rakamın 6,931,000 rublesini pamuk ticareti oluşturmaktaydı.[30] Rusya'dan yapılan ihracatın, özellikle de işlenmiş pamuk ürünleri ihracatının miktarı da sürekli artış göstermekteydi.

1860'lı yıllarda Rusya, Kazak steplerinde askeri istihkamlar oluşturmaya devam etti. Gerçekten Rusya 1854 yılında Vernyi'yi (bugünkü Alma-Ata'yı) inşa etmiş, Issık Göl bölgesinde keşiflerde bulunmuş ve hanlıklara karşı harekete geçmek için kendini hazırlamıştı. Merkezi konumu ve ticaret potansiyeli nedeniyle St. Petersburg'un göz koyduğu Taşkent, 1865 yılında Rusların eline düştü. Hanlıklara karşı gerçekleştirilen bu başarılı askeri operasyonlar, Avrupalı güçlerin kızgın protestolarına neden oldu, özellikle İngilizler Rus ilerlemesinin nihai olarak Hindistan'a saldırma amacı taşıdığı yönünde kaygı duymaktaydılar. Bu protestoları daha önceden tahmin eden Rus Dışişleri Bakanı Gorchakov şu iddiayı içeren bir memorandum yayınladı: Rusya'nın Orta Asya'daki konumu, sağlam bir sosyal örgütlenmesi olmayan yarı vahşi göçebe kabileleriyle temasa geçen bütün uygar devletlerin konumuna benzemektedir. Bu durumlarda daha uygar olan devlet, sınır güvenliğini sağlama ve ticaret ilişkilerini düzenleme açısından, vahşi ve azgın geleneklerin kendilerini sorun

çıkararak topluluklar haline getirdiği komşuları üzerinde belli bir otorite kurmak zorunda kalmaktadır. Uygur devlet, baskın ve yağmaları önlemekle işe başlamaktadır. Bunlara bir son vermek için de komşu kabileleri belli bir dereceye kadar yakın itaat altına almak mecburiyetiyle karşı karşıya gelmektedir.[31]

Gorchakov, burada en büyük zorluğun nerede durulacağına karar vermek olduğuna işaret etmektedir; bu, diğer büyük devletlerin de kendilerini içinde buldukları bir ikilemdi, bu yüzden 'hırs ve tutkudan çok zorlayıcı gereklilikten dolayı bu ileriye doğru yürüyüşe' devam etmek durumunda kalıyorlardı. İngilizlerin şikayetleri hiçbir şey ifade etmiyordu. Rusya güneye doğru ilerlemeye devam ediyordu. Ağustos 1866'da Rusya, Taşkent'in Rusya'nın bir parçası olduğunu ve orada yaşayan insanların da Rus tebaası olduğunu ilan edince İngilizlerin şüpheleri daha da kuvvetlendi.[32] Rawlinson'un belirttiği gibi Taşkent'in ele geçirilmesi, 'Hokand'ın bağımsızlığına vurulmuş ölümcül bir darbeydi.'[33] Rus ordu komutanlarının aceleci davranışları İngiltere'nin yeni protestolarda bulunmasına neden oldu, St. Petersburg da Orta Asya'yı ele geçirme konusunda büyük bir planı olduğu iddialarını yalanlama yoluna gitti. Gerçekten Taşkent'te zafer kazanan genç Albay Cherniaev kendisine verilen emirleri aştığı gerekçesiyle küçük düşürücü bir şekilde başkente geri çağırıldı; bu olay, Çar kendisini şeref kılıcıyla ödüllendirdikten hemen sonra gerçekleşmişti.[34]

İngiliz Dışişleri Bakanı Lord John Russell, Orta Asya sorunuyla ilgili olarak Ruslarla bir tür anlaşma yapmak için görüşmeler gerçekleştirmenin zamanının geldiğine artık inanıyordu. Gorchakov'a her iki tarafın diğerinin mevcut konumunu tanıması ve İran'ın bağımsızlığına saygı göstermesi tavsiyesinde bulundu. Tarafların 'sınırlarının daha önce olduğundan çok daha hızlı bir şekilde birbirine yaklaşmasına neden olacak tarzda' sınırlarını genişletme niyetinde olmadıklarını ilan edecek ortak bir deklarasyonun yayınlanması da teklif edildi.[35] Gorchakov, Rusya'nın hanlıklar ya da İran üzerinde herhangi bir emeli olmadığını iddia ederek bu

önerilere çok soğuk bir şekilde tepki gösterdi.

Ancak Ruslar, hanlıkları boyunduruğu altına alma konusunda çok ideal bir konumda bulunmaktaydılar. Hanlıkların birbiri ardına düşmesi kesin gözüüküyordu. Özellikle Buhara yakın tehlikenin farkına vardı ve Haziran 1865'te Buhara emiri Taşkent'e karşı gerçekleştirilen operasyonu protesto etmek ve şehrin Buhara'ya geri verilmesi talebinde bulunmak üzere St. Petersburg'a diplomatik bir heyet gönderdi. Heyet daha başkente varmadan önce durduruldu ve alıkondu; çünkü emir Buhara'ya seyahat eden Rus özel temsilcilerini alıkoymayı uygun bir davranış olarak görmüş ve bunu uygulama yoluna gitmişti. Diplomatik heyetlerle ilgili tartışmalar Rusların tehditkar bir şekilde Buhara yakınlarına asker göndermesine neden oldu, bunun sonucunda da Rus ve Buhara kuvvetleri arasında çatışmalar yaşandı. Mayıs 1866 tarihine gelindiğinde Rusların neredeyse hiçbir engelle karşılaşmadan ilerlemesiyle birlikte Buhara'nın durumu iyice zayıflamıştı. Emir, Rus temsilcilerini serbest bıraktı ve barış görüşmeleri başladı. Buhara Rusya'nın toprak kazançlarını tanıdı ve tazminat ödemek zorunda bırakıldı; daha sonra emir tazminat ödeyemeyecek ve bu da Rusya'nın o yılın Eylül ayında hanlığa karşı harekete geçmesine neden olacaktı. Emir boş bir çaba olarak yardım talep etmek için İngiltere'ye mesaj gönderdi, fakat İngilizlerin verdiği cevap, yardım sağlama konusundaki isteksizliklerini ortaya koymaktaydı.[36] Rus ilerlemesi Hindistan'da büyük kaygıya neden olsa da, İngiltere bir kere daha Afganistan meselesine karışıyor ve çok az yardım sağlayabiliyordu.

1867 yılında Rusya, General Kaufman'ın Türkistan Genel Valisi olarak atanmasıyla sonuçlanacak bir görevle görevlendirilen bir komisyon kurarak Türkistan'daki yönetim yapısını yeniden düzenledi. Bu, steplerde tamamlanmış olan sisteme benzer bir sistemdi. 1865 yılında oluşturulan Step Komisyonu steplerin ve Türkistan'ın Rusya tarafından yönetilmesi konusunda nihai bir çözüm önermekle görevlendirilmişti. Komisyon bölgede iki yıl seyahat ettikten sonra şu başlığı taşıyan raporunu yayınladı: 'Turgay, Akmolinsk, Ural ve Semipalatinsk Oblastlarının Yönetimi Hakkında Geçici Yasa'; rapor sadece 1871 yılına kadar

sürecek olan bir sivil yönetim metodu önermekteydi. Yasa yine de bazı değişikliklerle 1917 yılına kadar yürürlükte kaldı.[37] 1868 Geçici Yasası, en düşük yönetim düzeylerinde, temelde volost ve aullarda, yerel liderliğe sadece marjinal oranda dayanan bir Rus yönetimi oluşturdu. Rapor, biri steplerde, diğeri Türkistan'da olmak üzere iki guberniya oluşturulmasının da dayanağını oluşturdu.

Rusya'nın yeni statüsüyle karşı karşıya kalan ve rakip güçlerden yardım alamayan Buhara liderleri, Rus kuvvetlerine karşı kötü planlanmış bir saldırı gerçekleştirdiler. Çözüm için görüşme niyetinde olmayan Ruslar ise doğrudan Buhara şehrine doğru yürüyüşe geçtiler. Buhara Haziran 1868'de teslim oldu ve Rusya'ya bağlı bir devlet haline geldi. Birkaç ay önce Rus taleplerine boyun eğen Hokand ise 1876 yılında Rus İmparatorluğu içine alınacaktı. Böylece itaat ettirilmeyen sadece Hîve kalmıştı, fakat Ağustos 1873'te Kaufman bu hanlığa karşı da harekete geçti. Hîve toprak verilmesini ve tazminat ödenmesini içeren Rus şartlarını kabul etmek zorunda bırakıldı. Buhara ve Hîve'deki emirlerin görevleri başında kalmalarına izin verilse de yetkileri oldukça daraltılmıştı. Ruslar dış ilişkiler ve ticaret konularında bütün yetkileri kendi üslerine almışlardı.[38]

İngilizler protesto etti, fakat bunun hiçbir faydası olmadı; çünkü onlar İkinci Afgan Savaşı'ndan kendilerini kurtarmaya çalışıyorlar ve Rusların yayılmasına karşı barışçıl bir çözüm bulunmasını tercih ediyorlardı. Bundan başka İngiltere Doğu Türkistan'da ortaya çıkan olayları kaygıyla izliyor, Rusya'nın Çin'in zayıflıklarından yararlanmasından ve İli Nehri vadisi bölgesini kalıcı olarak işgal etmesinden endişe duyuyordu. Birinci Afgan Savaşı'ndan beri İngiltere, herhangi birini tercih edemedi iki politika -Rusya'ya karşı koymak için Herat ile Kabil'i işgal etmek ya da Afganistan'ı kendi haline bırakmak- arasında bocalayıp duruyordu.[39] 1872 yılındaki İngiliz-Rus Antlaşması, iki devlet arasında Afganistan'ın statüsü konusunu bir açıklığa kavuşturamadı ve 1878 yılı yazında Ruslar, Afganistan'ı kendi etki alanları içinde gören İngilizleri çileden çıkaracak şekilde Kabil'e diplomatik bir

heyet gönderdiler. İngilizler Ruslara karşılık vermek üzere Kabil'den kendilerinin gönderecekleri bir heyeti kabul etmesini istediler, fakat Afgan Emiri bu isteği geri çevirdi. Bu hareketi bir aşağılama olarak algılayan ve böylece sinirlenen İngilizler, Afganistan'a asker gönderdiler. Bunun üzerine Afgan Emiri Şir Ali Rusya'yla bir savunma ittifakı imzaladı, fakat St. Petersburg bu yardım talebini kabul etmede istekli değildi. Gerçekten Rusya, Emiri anlaşmazlığı bir çözüme kavuşturması yolunda sıkıştırdı. Emir doğrudan Çar'a başvurmaya çalışırken vefat etti. Yakup Han İngilizler tarafından yönetici olarak tanındı, fakat bu tanımanın maliyeti olarak Mayıs 1879'da Gandomak Antlaşması imzalandı. Antlaşma, Afganistan'ın, dış ilişkilerini, özellikle de Rusya'yla ilişkilerini 'İngiliz hükümetinin tavsiye ve istekleri doğrultusunda' şekillendirmesini öngörmekteydi.[40] Afganlılar tarafından 'Kınanmış Antlaşma' olarak isimlendirilen bu antlaşma, Peştu bölgesinde bulunan büyük toprak parçalarını İngilizlere bıraktı, bu şekilde bölge halkı Afganistan ile kuzeybatı sınırı (bugünkü Pakistan) içinde kalarak birbirinden ayrılmış oldu.[41]

İkinci Afgan Savaşı, birincisinin bir tekrarı gibiydi. İngilizler Kabil'i işgal ettiler. Fakat özel temsilcileri Louis Cavagnari'nin öldürülmesinden sonra başkentten çekilmek zorunda kaldılar ve Kandahar yakınlarında çok açık bir yenilgiye uğradılar. Rusya Afgan tahtı üzerinde hak iddia eden Abdurrahman Han'ı öne sürdü, o da 1901 yılına kadar ülkeyi yönetti. Bu arada İngilizler kendilerini yeni bir Afgan bataklığından kurtarmak için çabalıyorlardı. Lord Roberts komutasında bir kurtarıcı güç Afganistan'a gönderildi, fakat elde edilen askeri zaferlere rağmen Londra'daki siyasi değişiklik liberal bir hükümeti iş başına getirdi ve ardından İngilizler Afganistan'dan çekildi. Rusya'nın Afganistan'daki olaylar karşısında takındığı pasif tutum, İngilizlerin tökezlemesini seyretmekten duyulan memnuniyeti bir derece gizledi, fakat İngilizlerin başarılı olmaları durumunda Türkistan'a doğru harekete geçebilecekleri yolunda derin bir kaygı da duyulmaktaydı. Ruslar, yapılacak en iyi şeyin, kendi

konumlarını güçlendirmek ve ardından zamanın daha uygun olduğu bir dönemde sınır sorununa bir çözüm bulmak üzere görüşmeler yapmak olduğuna karar verdiler.

Ocak 1873'teki İngiliz-Rus Antlaşması, Türkistan ile Afganistan arasındaki sınırla ilgili olarak İngilizlerin ortaya koydukları istekleri tatmin etti, fakat İran ile Türkistan arasındaki sınır sorununun açık bir şekilde çözülmesini sağlayamadı. Rusya, Afganistan'ın İngiliz nüfuz alanı içinde olduğunu kabul etti. Bundan sonra atılacak adım, Rusya'nın, kendisine düşman Türkmen kabilelerinin görünüşte kontrol altında tuttukları Hazar'ın doğusundaki bölgeyi güvenli hale getirmesini gerektirmekteydi.

1879 yılında Ruslar, Teke Türkmen güçlerine karşı harekete geçtiler, fakat Türkmen kuvvetleri Göktepe'de kahramanca direndiler, Rus kuvvetleri de çekilmek zorunda kaldı. İngilizler Rusların faaliyetlerini yakından takip etmekteydiler, fakat müdahale etme konusunda istekli değillerdi. Bunun yerine İngilizler özel temsilcileri Yüzbaşı George Napier vasıtasıyla Türkmenleri Rusya'ya direnme konusunda teşvik etme yoluna gittiler, fakat Napier, herhangi bir yardım sağlamama ya da İngiltere'nin asker ve ikmal malzemeleriyle Türkmenlere yardım edeceği yolunda bir izlenim vermeme yönünde üslerinden emir almıştı. Ruslar, Napier'in Türkmen-İran sınırında gerçekleştirdiği faaliyetler hakkında İran Şahı'na şikayette bulundular, bunun üzerine Napier Tahran'a çağrıldı. Ancak Napier Rusların niyetleri konusunda değerli bilgiler toplamıştı; kendi hükümetine İran'ı desteklemesi ve ikmal malzemelerinin sınırın hemen öbür yanındaki Rus kuvvetlerinin eline geçmesine izin vermemesi tavsiyesinde bulundu. İngiliz yetkililer yine İran'a destek vermede tereddüt ettiler, bu da Rus talepleri karşısında sıkışan Tahran'ın, Rusya'ya kendisinin iyi niyeti konusunda güvence vermesine neden oldu ve Rusları İngilizlerin işe karışması hususunda duydukları kaygıdan kurtardı.

Türkmenistan'ın Rusya tarafından işgali oldukça hızlı bir şekilde gerçekleşti.[42] 1880 yılında Ruslar, Hazar Denizi sahilindeki Krasnovodsk'tan içerideki Taşkent'e kadar uzanacak

stratejik bir demiryolu inşa etmeye başladılar. Demiryolu inşası, Türkmenlerin telgraf hatlarına ve diğer yerlere gerçekleştirdikleri saldırılarla engellendi, bu da Rusları isyancı yerli halklara karşı General Skobelev'in komutası altında askeri kuvvet göndermeye zorladı. 1881 yılının sonuna doğru Göktepe kalesi yakınında gerçekleştirilen diğer bir kanlı savaş Rusların bölgedeki konumlarını güçlendirmelerini sağladı. Kuşatma sırasında 6,500'den fazla Türkmen öldürüldü, fakat üç gün süren yağma sırasında 8,000'inin daha yok edildiği belirtilmektedir. Skobelev, şu görüşü öne sürerek savaş sırasındaki katliamı ve ardından gerçekleştirilen yağma ve çapulculuk olaylarını haklılaştırma yoluna gitmiştir:

"Asya'da barış süresinin düşmana karşı gerçekleştirdiğiniz katliamla doğru orantılı olduğu görüşüne sahip bulunmaktayım. Onlara ne kadar şiddetli vurursanız ondan sonra o kadar uzun süre sessiz kalırlar. Benim sistemim şudur: Şiddetli şekilde saldır ve direniş tamamen ortadan kalkıncaya kadar vurmaya devam et; sonra bir kez düzen sağladıktan sonra katliamı durdur ve tükenmiş düşmanına karşı nazik ve insancıl ol." [43]

Peter Hopkirk'e göre, Skobelev, kendi başvurduğu metodun, İngilizlerin kısa bir süre önce Kabil'i işgalleri sırasında kullandıkları, karşı koyanları meydanlarda asma metodundan daha iyi olduğuna inanmaktaydı. Bu, 'korku ya da teslimiyet değil, yalnızca nefret' doğurmuştur. [44] Fakat Mehmet Saray, alaycı bir şekilde şu ifadeleri kullanmıştır: 'Rusların Türkmenlere söz verdikleri medeniyeti getirme yolu bu muydu?' [45]

Ruslar, İngilizlerin beklediği şekilde Aşkabat'ta durmadılar, 1884 yılında Merv'i ele geçirdiler. 1885 yılında General Alihanov'un komutası altındaki bir Rus kuvvetinin Herat yakınındaki Pence bölgesini ilhak etmesi, Afgan kuvvetlerinin askeri olarak karşılık vermesine neden oldu. Afganlar bu bölgenin kendilerine ait olduğunu iddia ettiler, çünkü bölgedeki Türkmenler sadece bazen tebaa haline getirilmişlerdi. Ruslar ise bu Türkmenlerin Hîve ve Merv'e bağlı olduğunu ve bundan dolayı doğal olarak Rus yönetimi altında bulunduklarını iddia ettiler. Emir Abdurrahman,

İngiliz yetkililerle görüşmek üzere Hindistan'da bulunmaktaydı ve onların desteğini istiyordu. Dünya basını savaş olasılığı üzerinde dururken Hindistan Valisi Lord Dufferin sözlü protestoların Afganistan'ın ümit edebileceği en fazla destek olduğunu belli etti. Afganistan'ın büyük, verimli topraklarını Rusya'ya kaptırmasıyla ve Afgan ordusunun çok önemli kayıplar vermesiyle bu olay hoşla gitmeyen bir şekilde sonuçlanmış oldu. Her iki güç de her iki tarafın sahip olduğu ya da kendi nüfuz alanları içinde gördükleri toprakları belirlemek üzere bir sınır komisyonu kurulması gerektiği konusunda anlaştılar. Böylece iki imparatorluk gücünün tartışmalı bir sınır boyunca birbirleriyle çatışmalarını önleyecek bir sınırın belirlenmesi için birkaç yıl sürecek bir harita çıkarma çalışması başlamış oldu.

1887 yılında Rusya ile İngiltere, Afgan-Rus sınırını kesinleştirdi ve 1893 yılında da Kabil çizilen Durand hattını kabul etti. Yine de anlaşmazlıklar devam etti ve gerçekleştirilen çalışmaya karşı çıkan bölge halkı harita çıkarma çalışmasında bulunan grupları taciz etti. Bununla beraber Durand Antlaşması Afganistan ile İngiliz Hindistanı arasındaki sınırı belirledi. 1896 yılında İngiliz-Rus Sınır Komisyonu Rusya Türkistanı ile İngiliz Hindistan'ı arasında bir tampon bölge oluşturdu. Her iki hükümet arasında aylarca süren zor görüşmelerden sonra bu sınırlar 1907 yılında teyit edildi. Böylece Rusya'nın Orta Asya'daki konumu kesin bir şekilde belirlenmiş oldu, İngilizlerin de Hindistan'ın tehdit altında kaldığı yolundaki kaygıları giderilmiş oldu. İngiliz-Rus Antlaşması'ndan elbette herkes memnun değildi, en azından Afganistan ve İran'daki tüm yöneticiler bu memnuniyetsizler arasındaydı, fakat bu anlaşma Orta Asya'nın kontrolü konusunda neredeyse bir yüzyıldır yaşanan düşmanlık ve güvensizliği ortadan kaldırmış oldu.

Birçok araştırmacı Hindistan'a yönelik tehdidin hiçbir zaman gerçek bir olasılık haline dönüşmediği sonucuna ulaşmıştır. Gerçekten İngiliz tarihçisi H.W.C.Davis'in belirttiği gibi, Hindistan'daki siyasi ve askeri liderler; "Rus ajanlarının (Orta Asya'da) görüşmekte oldukları ittifakların esas değeri

ya da Rusya'nın askeri planlarını engellemesi ve felce uğratması kesin görünen maddi zorluklar üzerinde nadiren durup düşündüler. Eğer Rusya'nın Asya'daki sınırlarını gidip görebilselerdi, onun sınır ordularını inceleyebilselerdi ve Avrupa'daki birçok devlet adamının çok önceden keşfettiği gerçeği, yani Rus ordusunun bir bütün olarak asker gücü ile dışarıdaki girişimlerinde kullanabileceği görelî olarak çok daha az sayıdaki kuvvetleri arasındaki büyük orantısızlığı kendileri keşfedebilselerdi şüphesiz Rusya'dan çok daha az korkacaklardı.”[46]

Ancak İngiliz diplomatları, askeri yetkilileri ve halkı, Rusya'nın Orta Asya'nın içlerine doğru gerçekleştirdiği ilerlemenin, ancak çok ciddi bir karşı koymanın Hindistan'a yönelik bir saldırıyı önleyebileceği gerçeğini ortaya koyduğuna inanmaktaydılar. Birçok Rus liderin Rusya'nın Hindistan'a doğru yayılmasını önerdiğine, böyle bir politika takip ettiğine ve bunu istediğine şüphe yoktu, fakat İngiliz direnişiyle karşılaşılması durumunda alınacak pratik önlemler bu olasılığı tartışmalı hale getirecekti. Sonuç itibarıyla Orta Asya'nın kontrolü konusunda gerçekleştirilen mücadele, bir prestij ve imparatorluk mücadelesiydi. Bu, bazıları açısından bir hayal, birçok kişi bakımından bir gerçek, mücadele sırasında kanı akıtılan Orta Asyalıların kendileri açısından ise oldukça üzücü bir olaydı.

Doç. Dr. Steven SABOL,

Kuzey Carolina Üniversitesi Charlotte / ABD

Alıntı Kaynağı: Türkler Ansiklopedisi, Cilt: 18 Sayfa: 587-595

■ Kaynaklar:

- ◆ Adamec, Louis W. Historical Dictionary of Afghanistan, ikinci baskı Lanham & Londra, 1997. Alder, Gary. Beyond Bokhara: The Life of William Moorcroft. Londra, 1985.
- ◆ Aldon-Semenov, A. Semenov-Tian-Shanskii. Moskova, 1965.
- ◆ Aziatskaia Rossiia. 2 cilt. St. Petersburg, 1914.

- ♦ Babadzhanov, Khodzha Mukhammed-Salikh. Sochineniia (sbornik statei, 1861-1871). Alma-ata, 1996.
- ♦ Becker, Seymour. Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and KHîve, 1865-1924. Cambridge, 1968.
- ♦ Bekmakhanov, E. Kazakhstan v 20-40 gody XIX veka. Alma-ata, 1992.
- ♦ Curzon, George. Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Question. Londra, 1889. Davis, H. W. C. 'The Great Game in Asia (1800-1844)', The Raleigh Lecture on History. Londra, 1926.
- ♦ Demko, George. The Russian Colonization of Kazakhstan, 1896-1916. Bloomington, 1969.
- ♦ Donnelly, Alton S. 'Peter the Great and Central Asia', Canadian Slavonic Papers (1975), 202-17.
- ♦ Dupree, Louis. Afghanistan. Princeton, 1973.
- ♦ 'England and Russia in Central Asia', The American Journal of International Law 3 (Ocak 1909), 170-75.
- ♦ Geyer, Dietrich. Russian Imperialism: The Interaction of Domestic and Foreign Policy, 1860-1914, Alıncadan çeviren: Bruce Little. New Haven, 1987.
- ♦ Grigorief, V. 'The Russian Policy Regarding Central Asia. An Historical Sketch', Turkistan, Eugene Schuyler. New York, 1877.
- ♦ Habberton, W. Anglo-Russian Relations Concerning Afghanistan, 1837-1907. Urbana, 1937.
- ♦ Holdsworth, Mary. Turkestan in the Nineteenth Century: A Brief History of the Khanates of Bukhara, Hokand and KHîve. Oxford, 1959.
- ♦ Hopkirk, Peter. The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia. New York, 1992.
- ♦ Khalfin, N. A. Rossiia i khanstva srednei Azii (pervaia polovina XIX v.). Moskova, 1974.
- ♦ Kasymbaev, Zh. K. 'Razvitie priirtyshskikh krepostei kak torgoykh tsentrov v XVIII veke', Izvestiia Akademiia Nauk KazSSR, seriia obshchestvennykh nauk. (No. 6, 1974), 40-46.
- ♦ Kliuchevskii, V. O. Kous russkoi istorii. Ann Arbor (yeniden baskı), 1948.

- ♦ Kuropatkin, A. N. Kashgaria: Historical and Geographical Sketch of the Country; its Military- Strength, industries and trade. Calcutta, 1882.
- ♦ Lincoln, W. Bruce. Petr Petrovich Semenov-Tian-Shanskii: The Life of a Russian Geographer. Newtonville, MA, 1980.
- ♦ Madanov, Kh. And A. Musabaeva. Mukhambetsalyq Babzhanov (omiri men shygharmashylyghy-turaly). Alma-ata, 1995.
- ♦ McKenzie, Kermit. 'Chokan Valikhanov: Kazakh Princeling and Scholar', Central Asian Survey 8 (1989), 1-30.
- ♦ Mitchell, John and Robert (der.). The Russians in Central Asia. Londra, 1865.
- ♦ Morgan, Gerald. Anglo-Russian Rivalry in Central Asia, 1810-1895. Londra, 1981.
- ♦ Murav'yov, Nikolay. Journey to KHîve through the Turcoman Country. Londra, 1977.
- ♦ Olcott, Martha B. The Kazakhs, ikinci baskı. Stanford, 1995.
- ♦ Rawlinson, Sir Henry. England and Russia in the East. Londra, 1875.
- ♦ Rozhkova, M. K. Ekonomicheskie sviazi Rossii so Srednei Azii, 40-60-e gody XIX veka. Moskova, 1963.
- ♦ Ryskulov, T. R. Kazakistan. Moskova ve Leningrad, 1927.
- ♦ Rywkin, Michael. Russia in Central Asia. New York, 1963.
- ♦ Saray, Mehmet. 'The Russian Conquest of Central Asia', Central Asian Survey 1 (1982), 1-38.
- ♦ Saray, Mehmet, The Turkmen in the Age of Imperialism: a Study of the Turkmen People and Their-Incorporation into the Russian Empire. Ankara, 1989.
- ♦ Semenov, Petr Petrovich. Travels in the Tian 'Shan', 1856-1857. Londra, 1998.
- ♦ Stebelsky, I. 'The Frontier in Central Asia', Studies in Russian Historical Geography, cilt 1, James H. Bate ve R. A. French (der.), ♦ New York and Londra, 1983.
- ♦ Tatishchev, S. S. Imperator Aleksandr II: ego zhizn'i tsarstvovanie, 2 cilt. St. Petersburg, 1903.
- ♦ Waller, Derek. The Pundits: British Exploration of Tibet&Central Asia. Lexington, KY, 1988.
- ♦ Wheeler, Geoffrey. The Modern History of Soviet Central

Asia. New York, 1964.

♦ Zhukovskii, S. V. Snosheniia Rosii s Bukharoi i Khivoi za poslednee trekhsotletie. Petrograd, 1915.

■ Dipnotlar:

[1] ‘Büyük Oyun’ deyiminin, 1820’lerde İran ve Buhara’da seyahatler yapan Yüzbaşı Arthur Conolly tarafından kullanıldığı düşünülmektedir. 1840’lara gelindiğinde kavramın, Orta Asya’daki hakimiyet mücadelesi için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Daha sonra Rudyard Kipling, Kim adlı masalında bu kavrama popülerite kazandırmıştır. 1816’dan 1856 yılına kadar Rusya Dışişleri Bakanı olan Kont Nesselrode, bu mücadeleden daha çarpıcı bir şekilde ‘Gölgeler Yarışması’ olarak söz etmiştir.

[2] 'England and Russia in Central Asia', *The American Journal of International Law* 3 (Ocak 1909), 170.

[3] Seymour Becker, *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and KHîve, 1865-1924* (Cambridge, 1968), 5.

[4] V. O. Kliuchevskii, Kurs russkoi istorii (tşpkı basım, Ann Arbor, 1948), 20-21.

[5] Dietrich Geyer, *Russian Imperialism: The Interaction of Domestic and Foreign Policy, 1860-1914*, Alıncadan çeviren Bruce Little. (New Haven, 1987), 94.

[6] T. R. Ryskulov, *Kazakstan* (Moscow and Leningrad, 1927), 22.

[7] Ibid., 25.

[8] Grigoriev, Orta Asyalıları, onların geleneklerini, tarihlerini, dinlerini ve toplumlarını çok iyi biliyordu. 1850'lerde Orenburg Sınır Komisyonu'nun baş yöneticisi olarak görev yapmış ve kendi yönetiminde yerli halkı eğitmek üzere okullar açmış ve kitaplar yayınlamıştı.

[9] V. Grigorief, 'The Russian Policy Regarding Central Asia. An Historical Sketch', Turkistan by Eugene Schuyler, cilt 2 (New York, 1877), 396.

[10] Alton S. Donnelly, 'Peter the Great and Central Asia,' *Canadian Slavonic Papers* (1975), 205.

- [11] Michael Rywkin, *Russia in Central Asia* (New York, 1963), 20.
- [12] Garry Alder, *Beyond Bokhara: The Life of William Moorcroft* (Londra, 1985), 350.
- [13] N. A. Khalfin, *Rossia i khanstva srednei Azii (pervaia polovina XIX v.)* (Moskova, 1974), 29.
- [14] Nikolay Murav'yov, *Journey to KHîve through the Turcoman Country* (Londra, 1977).
- [15] Perovskii'nin politikası İngiltere'nin birkaç yıl sonra Kuzeybatı Sınır bölgesinde (bugünkü Pakistan'da) başlatacağı politikaya bazı benzerlikler göstermektedir.
- [16] Bkz. E. Bekmakhanov, *Kazakhstan v 20-40 gody XIX veka* (Alma-ata, 1992).
- [17] *Aziatskaia Rossiia* C. 1 (St. Petersburg, 1914), 32-33.
- [18] Şu eserde çevirisi yapılmıştır: Sir Henry Rawlinson, *England and Russia in the East* (Londra, 1875), 150.
- [19] İngiltere'nin, etkisini kendisinin kontrolü altında olmayan bir bölgeye doğru yaymaya çalışması bakımından, bazı araştırmacılar İngiltere'nin Afganistan'la ilgilenmesini Amerikalıların Monroe doktriniyle karşılaştırmışlardır. W. Habberton, *Anglo-Russian Relations Concerning Afghanistan, 1837-1907* (Urbana, 1937), 83.
- [20] İngiltere'nin Ocak 1842'de Kabil'den küçük düşücü bir şekilde çekilmesinin ardından Stoddart ile Conolly idam edilmişlerdir; bu olay, korkusuz bir kişi olan Aziz Joseph Wolff Buhara'ya gitmeye cüret edip gerçeği ortaya çıkarıncaya başkaları tarafından bilinmiyordu. Wolff'un kendisi de emir tarafından hapsedilmiş, fakat sonunda serbest bırakılıp İngiltere'ye dönmüştür.
- [21] Peter Hopkirk, *The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia* (New York, 1992), 286.
- [22] Bundan başka Kenesary Kasımov'un 1847 yılında Ruslar tarafından yenilgiye uğratılması, Kazak bağımsızlığının sonunu getirmiş ve Rusya'nın Türkistan'a doğru yayılmasının önünü açmıştır.
- [23] Kermit McKenzie, 'Chokan Valikhanov: Kazakh Princeling and Scholar, 'Central Asian Survey 8 (1989), 2. Ruslar

tarafından kullanılan diğer bir girişken Kazak, Muhammed Salih Babazanov'du (1832-1871). Valihanov'un bilimsel ve etnografik çalışmasının günümüzdeki bir baskısı son zamanlarda yapılmıştır. Bkz. Khodzha Mukhammed-Salikh Babadzhanov, Sochineniia (sbornik statei 1861-1871) (Alma-Ata, 1996); Kh. Madanov A. Musabaeva, Mukhambetsalyq Babazhanov (Omiri men shygharmashylyghy turaly) (Alma-Ata, 1995).

[24] Bu, Ruslar açısından çok değerliydi çünkü Valihanov'un gezisinden birkaç yıl sonra Kaşgar ve Sincan'daki diğer bölgeler Çin yönetimine karşı gerçekleştirilecek bir isyanın içine çekilecekti. Rus bakış açısını yansıtan bir çalışma için bkz. A. N. Kuropatkin, Kashgaria: Historical and Geographical Sketch of the Country; its Military Strength, industries and Trade (Calcutta, 1882).

[25] Valikhanov'un çalışmalarının bazısı John ve Robert Mitchell tarafından edit edilen şu eserde yer almıştır: The Russiansin Central Asia (Londra, 1865).

[26] Kısarak sütünden elde edilen ve Kazakların çok sevdikleri bir içecek olan kımızla birlikte oraların havasının onun hastalığını iyi edeceğine inanılmaktaydı. Gerçekten kımız içmek, 19. yüzyıl Rusyası'nda tüberküloz hastalığını iyi etmek için yaygın şekilde başvurulmuş bir yoldu.

[27] Semenov hakkında daha fazla bilgi için bkz. A. Aldan-Semenov, Semenov-Tian-Shanskii (Moskova, 1965); W. Bruce Lincoln, Petr Petrovich Semenov-Tian-Shanskii: The Life of a Russian Geographer (Newtonville, MA, 1980). Bundan başka Semenov'un seyahati yeniden basılmıştır. Bkz. Petr Petrovich Semenov, Travels in the Tian'-Shan', 1856-1857 (Londra, 1998).

[28] Bkz. Derek Waller, The Pundits: British Exploration of Tibet&Central Asia (Lexington, KY, 1988).; Hopkirk, Great Game, 321-38.

[29] S. V. Zhukovskii, Snosheniia Rossii s Bukharoi i Khivoi za poslednee trekhstolietie (Petrograd, 1915, No. 2), 153-54.

[30] M. K. Rozhkova, Ekonomicheskie sviazi Rossii so Srednei Aziei, 40-60-e gody XIX veka (Moskova, 1963), 50-69.

[31] S. S. Tatishchev, Imperator Aleksandr II: ego zhizn'i tsarstvovanie, C. 2 (St. Petersburg, 1903), 115-16.; Hopkirk,

Great Game, 303-04.; Schuyler, Turkistan, C. II, 258-70.; Martha B. Olcott, The Kazakhs (Stanford, 1987), 75.

[32] Geoffrey Wheeler, The Modern History of Soviet Central Asia (New York, 1964), 60. İlhak olayı, Taşkent'in bağımsız bir hanlık yapılıp yapılmayacağıyla ilgili olarak Rus hükümetinin yüksek düzey yetkilileri arasında tartışmalar devam ederken gerçekleştirilmiştir. Sonunda sınırı güneye doğru kaydırmanın nihai olarak ticarete fayda sağlayacağına ve güvenliği güçlendireceğine karar verildi.

[33] Rawlinson, England and Russia in the East, 176

[34] Gerald Morgan, Anglo-Russian Rivalry in Central Asia, 1810-1895 (Londra, 1981), 121. Cherniaev'in kötü bir yönetici olduğu ortaya çıksa da daha sonra generalliğe terfi ettirildi ve 1883-1884 yıllarında Türkistan'ın genel valisi oldu. Cherniaev ordudan ayrıldıktan sonra gazetecilik ve avukatlık yaptı.

[35] Şu eserde alıntılanmıştır: Mehmet Saray, 'The Russian Conquest of Central Asia', Central Asian Survey 1 (1982), 13.

[36] Emir aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu, Afganistan ve Türkmenistan'dan da yardım talep etti. Bu devletlerin hepsi de kendisine kesin olarak sempati duysalar da hiçbiri Ruslara karşı Buhara'ya yardım edebilecek durumda değildi.

[37] Schuyler, Turkistan, cilt II, 202-07.

[38] Mary Holdsworth, Turkestan in the Nineteenth Century: A Brief History of the Khanates of Bukhara, Hokand and KHîve (Oxford, 1959), 60.

[39] Louis Dupree, Afghanistan (Princeton, 1973), 405.

[40] Louis W. Adamec, Historical Dictionary of Afghanistan, ikinci baskı (Lanham, MD&Londra, 1997), 114-15.

[41] Dupree, Afghanistan, 425.

[42] Rusya'nın fethini en iyi anlatan eser şudur: Mehmet Saray, The Turkmen in the Age of Imperialism: A Study of the Turkmen People and Their Incorporation into the Russian Empire (Ankara, 1989).

[43] George N. Curzon, Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Question (Londra, 1889), 85-86.

[44] Hopkirk, The Great Game, 407.

[45] Saray, Turkmen in the Age of Imperialism, 215.

[46] H. W. C. Davis, 'The Great Game in Asia (1800-1844)', The Raleigh Lecture on History (Londra, 1926), 14. Taryhy makalalar